

बालमजुरी निमूलन व पनवंसन राज्य कृती आराखडयाची  
अमंलबजावणी  
ग्रामविकास विभागाची भूमिका व सहभाग

**महाराष्ट्र शासन**

ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग,

शासन निर्णय क्रमांक : क्रोपीएम-२०१२/प्र.क्र. १००/पंरा-३.

मादाम कामा भाग, हुतात्मा राजगुरु चौक,

मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२

दिनांक: १५ मे. २०१२

**संदर्भ :** १) याचिका क्रमांक ४६५/१९/८ मध्येल मा.सर्वोच्च न्यायालयाचा निवाडा.

२) शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक: सोएलए-२००६/प्र.क्र. २९९/  
कामगार-७-अ, दिनांक २५ प्रिल, २००६ व सोएलए-२००९/(४) काम-४, दिनांक २  
मार्च, २००९.

३) शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक: सोएलए-  
२००६/प्र.क्र. ३९२/कामगार-७-अ, दिनांक ३ जुलै, २००७.

४) शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक: सोएलए-२०११/प्र.क्र. २५९/  
कामगार-४, दिनांक ७.१२.२०११

**प्रस्तावना:-**

बालमजुरीमुळे बालकांच्या शारीरिक स्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होतो तसेच त्यांना शिक्षणापासून वर्चत रहावे लागते. यामुळे अशा बालकांचे भविष्य अंधे कारमय होत आहे. मूलत: गरीबींहे बालमजुरीचे प्रमुख कारण आहे. आर्थिक विवंचनेमुळे या मुलांना कोवळ्या वयात शारीरिक व बांधिक प्रगतीस बाधा येईल अशा पद्धतीची कांत करावी लागतात. त्यामुळे इतर मुलांच्या तुलनेत त्यांची शारीरिक व बांधिक प्रगती होऊ न शकल्यामुळे त्यांनी काम करून अर्थांजन केले तरी त्यांच्या एकंदरीत परिस्थितीमध्ये सुधारणा होत नाही. या विषयाबाबतची सामाजिक व आर्थिक गृंतांगूत लक्षित घेऊन बालमजुरीचे निमूलन करण्यासाठी शासनाच्या सर्व संवैधित विभागांमध्ये समन्वय असणे, तसेच सर्व संवैधित विभागांनी त्यांचेशी संवैधित मुद्यांवाबत प्रभावीरत्या कायंवाही करणे आवश्यक असल्याचे शासनाच्या निर्दर्शनास आले. तसेच मा.सर्वोच्च न्यायालयाने याचिका करणे आवश्यक असल्याचे शासनाच्या निर्दर्शनास आले. दिले क्रमांक ४६५/१९/८ च्या निकालात देखील याबाबत कायंवाहीचे निर्देश केंद्र व राज्य शासनास दिले आहेत. त्यानुसार सर्व संवैधित विभागाचा सहभाग असणाऱ्या आणि कामगार विभागाने "यशदा", पुणे यांचे मदतीने तयार केलेल्या "राज्य कृती आराखडयास" संदर्भ क्रमांक ३ येथील शासन निर्णयान्वये मान्यता दिली आहे. दरम्यान केंद्र शासनाने माफूत व सक्तीच्या शिक्षणाचा आर्थिकार अधिनियम, पारित केला आहे. त्यामुळे या सोन्ही अधिनियमांधील तरतुदीची एकांत्रितपणे व सुसंगतरित्या अमलबजावणी करण्याची आवश्यकता निमंग झालेली आहे.

याबाबत मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली "यशदा", पुणे येथे दिनांक ४ जुलै, २०११ रोजी सर्व संवर्धित विभागांचे सचिव/प्रधान सचिव, स्वयंसेवी संस्था, राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्पाचे प्रकल्प संचालक यांचे समवंत कार्यशाळा घेण्यात आली. त्याचबाबर मुख्य सचिवाच्या अध्यक्षतेखाली राज्य सनियंत्रण समितीच्या दिनांक १७ ऑगस्ट, २०११ रोजीच्या बैठकोत या विषयावर चर्चा करून सधारीत बालमजुरी निर्मलनाच्या आराखडयास समितीन मान्यता दिली आहे.

ग्रामीण भागातील बालक व युवक यांच्यासाठी या विभागामार्फत विविध योजना गवाविण्यात येतात. ग्रामीण क्षंत्रातील बालमजुरीच्या अनिष्ट प्रथंस आक्षा बसावा, तसेच भविष्यात बालमजूर निर्माण होऊ नयेत, बालकांचे अर्थिक, सामाजिक व शारिरिक शोषण धोंबवून त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठीच्या या विषयी विभागाशी संवर्धित बाबीची अमंलबजावणी व सनियंत्रण प्रभावीपणे होणे आवश्यक आहे. या सर्व बाबी लक्षात घेता कृती आराखडयातील विभागाशी संवर्धित बाबीचे प्रभावी अमंलबजावणी होण्यासाठी विभागाच्या सर्व संवर्धित अधिकाऱ्यांना शासन स्तरावरून निर्देश देण्याची बाब विचाराधीन होती, त्यानुसार पुढीलप्रमाणे निर्देश देण्यात घेत आहेत.

#### शासन निर्णय :

बालमजुरी या अनिष्ट प्रथंसे निर्मलन करण्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या कृती आराखडयातील कार्यक्रमांचे राज्य स्तरावर सनियंत्रण करण्यासाठी मा.मुख्य सचिवांचे अध्यक्षतेखाली राज्य सनियंत्रण समिती गठित करण्यात आलेली आहे. या समितीचे सदस्य म्हणून सचिव, ग्रामविकास विभाग यांचा समावेश आहे. तसेच जिल्हास्तरावरील या आराखडयाच्या अमंलबजावणीसाठी असलेल्या बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याणकारी संस्थेमध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद हे सदस्य आहेत. या सर्व बाबी लक्षात घेता कृती आराखडयातील या विभागाशी संवर्धित बाबीची प्रभावी अमंलबजावणी होण्यासाठी विभागातील/विभागाच्या अधिपत्याखालील अधिकारी व कर्मचारी पुढीलप्रमाणे कार्यवाहीसाठी जबाबदार रहातील.

(१) प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये प्रत्येक ग्रामसभामध्ये "बाल कामगार आणि त्यांचे पुनर्वसन" हा विषय चर्चेसाठी घेण्याचे बंधनकारक करण्यात येत आहे.

(२) संवर्धित ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसेवकांनी गावात आणि आसपासच्या परिसरात कोणत्याही उद्योगामध्ये बालकामगारास कामावर ठेवल्याचे आढळल्यास त्याबाबत कामगार विभागाच्या संवर्धित अधिकाऱ्यांना तसेच जवळच्या पालीस स्टेशनला माहिती द्यावी.

(३) ग्रामपंचायतीच्या हातीमध्ये असणाऱ्या उद्योगांना परवाना देताना 'आम्हा बालक मुला-मुलींना कामावर ठेवावार नाही' असे हमोपत्र सदर उद्योगांकडून तिळहन घ्यावे.

(४) ग्रामविकास विभागामार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यात येतात. या योजनांपैकी निकषात बसल असत्यास शक्यतो ५% वाटा बालकामगारांच्या पात्र पालकांपर्यंत पांहचेल याची दक्षता घेण्यात यावी. जेणेकरून यामुळे बालमजुरीचे निमूळन होणेस मदत होईल. यासाठी कामगार विभागाच्या संवर्धित जिल्हयाच्या अधिकाऱ्याने त्या जिल्हयातील बालकामगारांची यादो मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सुपूर्द करावी.

(५) प्रत्येक जिल्हा परिषदने, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीने "बालकामगार मुक्त ग्रामपंचायत" उपक्रम राबवावा.

(६) बालकामगार मुक्त ग्रामपंचायत या अभियानामध्ये खालील उपक्रम राबवावेत.

- क) ग्रामपंचायत क्षेत्रातील प्रत्येक मुलगी व मुलगा यांचे नाव शाळेत दाखल केले पाहिजे.
- ख) शाळेत नाव आहे परंतु काम करतात अशा मुला-मुलीच्या पालकांना सक्त ताकीद द्यावी व मुलां-मुलीची नावे शाळेत दाखल करावीत.
- ग) ज्या उदयोगामध्ये मूळ काम करोत असतील त्यांना बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन), १९८६ या कायद्यान्वये गुन्हा दाखल होवून शिक्षा होऊ शकते याची माहिती द्यावी.
- घ) प्रत्येक ग्रामसभेमध्ये या संबंधी सर्वांना माहिती द्यावी.
- च) जे पालक गावामध्ये स्थलांतरीत होत आहेत त्यांना भेटून बालकांना शाळेत पाठीवण्याबाबत सांगावे. यासाठी शाळेचे मुख्याध्यापक व सरपंच यांनी एकत्रीत जावून सूचना द्याव्यात.
- छ) जे बालकामगार अनाथ अथवा त्यांचे पालक आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसतील त्यांना शासनाच्या वसतीगृहामध्ये दाखल करण्याकरीता जिल्हयाच्या कामगार विभागाकडे नाव द्यावे.
- ज) ग्राम विकासाच्या योजनांचा लाभ देवून बालकामगारांच्या पालकांना उत्पन्नाचे पर्यायी मार्ग उपलब्ध करून देणा.
- झ) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणातै बालकामगारांच्या पालकांच्या करीता आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी असणाऱ्या योजनांचा लाभ देणे.
- ट) बालकामगारांना शाळेत दाखल केल्यानंतर त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी मुख्याध्यापक/शिक्षक यांनी प्रयत्न करावे.

(७) बालकामगारांच्या पालकांचे बचत गट निर्माण करण्यात यावेत अथवा अस्तित्वात असलेल्या बचत गटात त्यांचा समावेश करण्यात यावा व त्यांस या योजनांचा लाभ देण्यात यावा.

बाल मजूरीचे निमूळन करण्यासाठी वरील जबाबदारी संवर्धित अधिकाऱ्यांनो पार पाडावी. तसेच, आराखड्याच्या अंमलवजावणीचा आढावा नियतकालिक वैठकांमध्ये घेऊन दरमहा ५ तारखेपर्यंत कामगार आयुक्त, प्रधान सचिव/सचिव (ग्रामविकास विभाग) व प्रधान सचिव/सचिव

(कामगार) यांना जिल्हास्तरीय कामगार आयुक्त कायांलयामार्फत सोवतच्या विहित प्रपत्रात अहवाल सादर करावा.

सदर आदेश महाराष्ट्र शासनाच्या [www.mharashtra.gov.in](http://www.mharashtra.gov.in) या वेबसाईटवर उपलब्ध असून त्याचा संगोष्ठक संकेतांक २०१२०५०९११२११२९५२९००१ असा आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आवेशानुसार व नावाने,

  
 (डॉ. महादेव नाईक)  
 शासनाचे उपसचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा.राज्यपालांचे सचिव
२. मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य,यांचे सचिव
३. मा.उप मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, यांचे सचिव
४. मा.विधानसभा सदस्य ( सर्व )
५. मा.विधानपरिषद सदस्य ( सर्व )
६. मा.मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य,
७. सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव/सर्व मंत्रालयीन विभाग,
८. महासंचालक, प्रसिद्धी संचालनालय, मंत्रालय, मुंबई,
९. सर्व विभागीय आयुक्त,
१०. कामगार आयुक्त, मुंबई,
११. आयुक्त, माहिना व बालकल्याण, महाराष्ट्र राज्य,पुणे,
१२. महासंचालक, यशदा, पुणे,
१३. शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
१४. संचालक, आरोग्य सेवा, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
१५. सर्व जिल्हाधिकारी व जिल्हा दंडाधिकारी,
१६. सर्व जिल्हा परिषदांचे मुख्य कायंकारी अधिकारी,
१७. जिल्हा उप/ महाराय्क कामगार आयुक्त,
१८. सर्व शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद,
१९. सर्व गटाविकास अधिकारी,
२०. ग्रामीविकास विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी,
२१. निवड नस्ती.

-----